

JOHANN GEORG SCHWARTZE

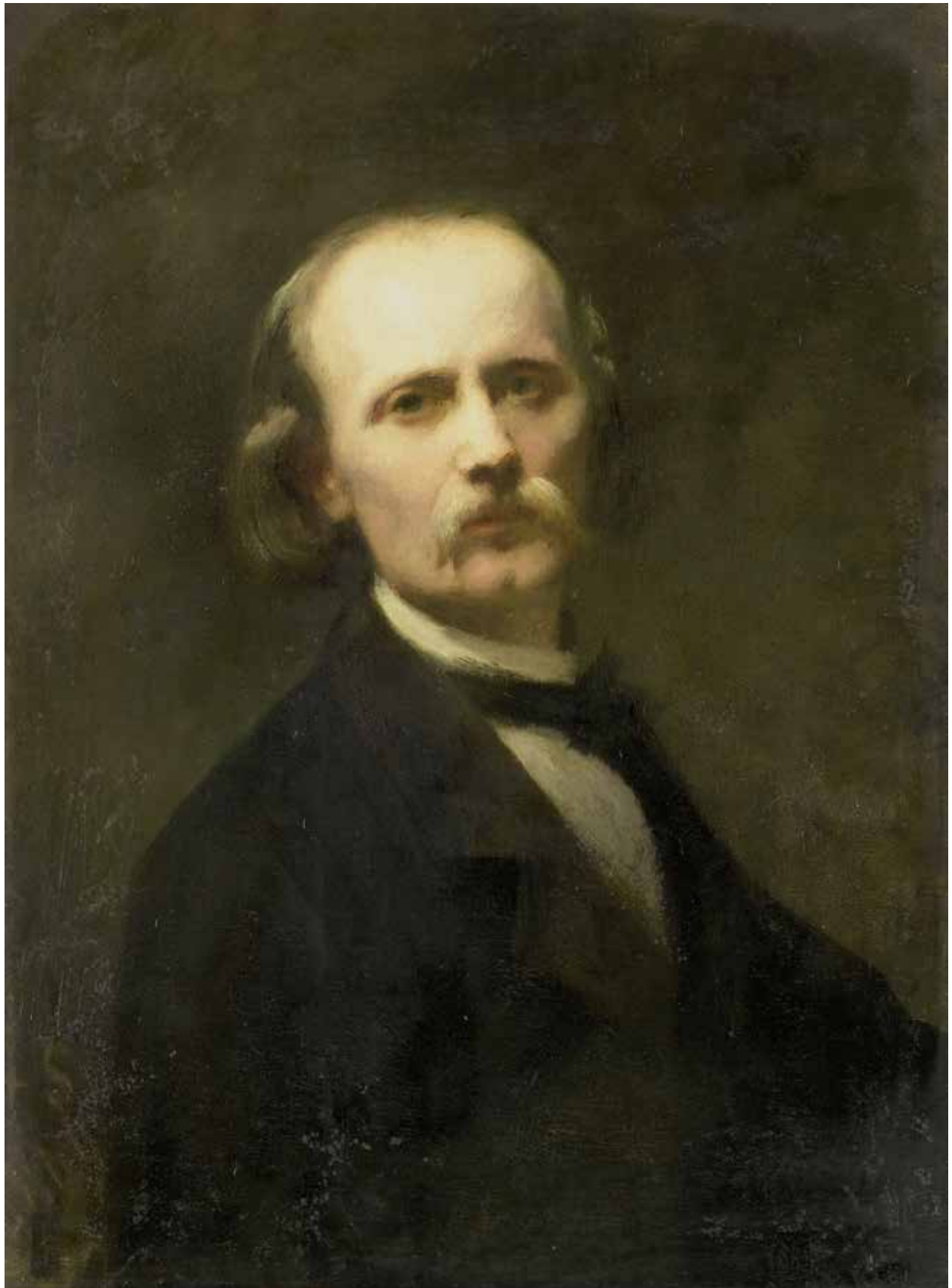
Uit de schaduw van
zijn dochter

Rudi Ekkart
Claire van den Donk

INHOUD

Voorwoord	5
Inleiding	7
Levensgeschiedenis en loopbaan	11
Schwartzes werk	21
Samenwerking met Thérèse	61
Slotwoord	67
Overzicht familie Schwartze	68
Noten	72
In afkorting aangehaalde literatuur	76
Verantwoording en dankwoord van de auteurs	78
Colofon	80

afb.1. *Zelfportret*, 1869. Doek, 78 x 58 cm. Gesigneerd en gedateerd G.S. 1869, Rijksmuseum, Amsterdam

VOORWOORD

Dit jaar is het 150 jaar geleden dat Johann Georg Schwartzte overleed. Hij was een voortreffelijk portretschilder uit de negentiende eeuw, van wie het werk onterecht wat in de vergetelheid is geraakt. Ter gelegenheid van zijn 150ste sterfdatum en ruim 100 jaar na zijn laatste overzichtstentoonstelling, organiseert het Luther Museum Amsterdam een expositie met de beste portretten van Johann Georg Schwartzte, samengesteld door kunsthistorici Rudi Ekkart en Claire van den Donk.

In de expositie en in deze publicatie is tevens aandacht voor de invloed die hij had op het werk van zijn beroemde dochter, Thérèse Schwartzte. Johann Georg is na zijn overlijden vrijwel direct overschaduwd door Thérèse, van wie het werk aanwezig is in vrijwel alle belangrijke musea in Nederland. Johann Georg behoort echter tot de beste portrettisten uit het midden van de negentiende eeuw en verdient het om uit die schaduw te treden. Deze publicatie, uitgegeven door WBOOKS, vertelt aan de hand van vele schilderijen, tekeningen en schetsen zijn levensgeschiedenis: over zijn afkomst en jeugd, debuut en vestiging in Amsterdam, zijn loopbaan, artistieke ontwikkeling en netwerk. Het toont bovendien hoe hij zijn dochter de fijne kneepjes van de portretkunst leerde en hoe hij haar introduceerde als kunstenaar, als zijn opvolger. De samenstellers onthullen zelfs dat een deel van het vroege oeuvre dat doorgaans wordt toegeschreven aan Thérèse, in werkelijkheid toe te schrijven valt aan vader én dochter.

Met de tentoonstelling en dit boek wil het Luther Museum Johann Georg Schwartzte de aandacht geven die hij verdient, als portrettist én leermeester. De laatste overzichtstentoonstelling van zijn werk, bij kunstenaarssociëteit Arti et Amicitiae in Amsterdam, nota bene samengesteld door zijn dochters en kleindochter, was ruim 100 jaar geleden een groot succes. Omdat de meeste van zijn werken in particulier bezit kwamen heeft het publiek er echter sindsdien nauwelijks van kunnen genieten. De expositie in het Luther Museum toont deze werken voor het eerst in zeer lange tijd. Ook zijn er prachtige stukken uit de collectie van het Rijksmuseum, Amsterdam Museum, Museum Willet-Holthuysen, het Trippenhuis en Museum Van Loon te zien. Voor deze bruiklenen zijn we alle betrokkenen zeer erkentelijk.

De lutherse kunstenaarsfamilie Schwartzte heeft sinds het ontstaan van het Luther Museum in 2019 een prominente plek in de vaste presentatie van het museum. In de collectie bevindt zich een borstbeeld van Martin Luther gemaakt door Georgine Schwartzte; twee geschilderde portretten gemaakt door haar zus Thérèse Schwartzte; een prachtige beeltenis van Georgine geschilderd door haar nichtje Lizzy Ansingh; en een groot groepsportret van de regenten en regentessen van het Luthers Weeshuis, gemaakt door neef Bart Peizel. Sinds dit jaar zijn we bovendien de trotse eigenaar van een werk van ‘vader’ Schwartzte: een enigszins mysterieus portret van een mooie dame van wie de identiteit nog niet is vastgesteld, maar waarvan je zou

hopen dat het een portret zou zijn van de moeder van Georgine en Thérèse, Eliza Schwartze-Herrmann, zo'n tien jaar na haar huwelijk met Johann Georg. Om haar pols draagt ze een gouden armband met een liefdesknoop, *a true lovers knot*. Wat weemoedig bladert ze in een boek met een Duits aandoend heuvellandschap, de streek waar haar familie oorspronkelijk vandaan kwam.

De familie Schwartze is niet alleen interessant voor het Luther Museum vanwege het boeiende verhaal van Johann Georg en zijn beroemdere dochters, maar óók omdat het oeuvre een prachtig beeld schetst van de tijd waarin ze leefden. De portretten geven een levendig gezicht aan de Amsterdamse elite van de negentiende eeuw. Vele invloedrijke personen uit die tijd zijn in het werk vereeuwigd – waaronder veel lutheranen. Het recent verschenen boek 'Bouwen voor Luther' van Peter Paul Kleinlooh beschrijft mooi hoe deze groep zich in die tijd emancipeerde, hoe de lutherse minderheidsgemeenschap zich voor het eerst sinds hun vestiging in Nederland in 1588 werkelijk aan de buitenwereld toonden *als groep*, hoe men vorm gaf aan identiteit en eigenheid. In die zin zijn de lutherse portretten van Johann Georg Schwartze een soort 'coming out'. Zij tonen de trotse en zelfverzekerde blik naar buiten van een groep die zich inmiddels geworteld had in ons land, die zich een rol en positie had verworven in de Nederlandse samenleving.

Tot slot van dit voorwoord wil ik mijn dank uitspreken naar alle betrokkenen en dan met name de samenstellers Rudi Ekkart en Claire van den Donk voor de uitermate prettige en inspirerende samenwerking; aan Tonko Grever, die als kwartiermaker van het Luther Museum al in 2019 het initiatief nam voor dit project en bovendien zowel de fondsenwerving onder zijn hoede nam als vele contacten heeft gelegd die hebben geleid tot bruiklenen die te zien zijn in de tentoonstelling. Dank ook aan projectleider Gerard Saurwalt, die de praktische totstandkoming van expositie en boek voortvarend onder zijn hoede heeft genomen; aan Johan de Bruijn van uitgeverij WBOOKS; aan Co Engberts van mede-uitgever Stichting Lutherse Uitgeverij & Boekhandel; aan Albertine Dijkema van Aiodesign voor het prachtige ontwerp van zowel dit boek als de tentoonstelling; Tom Haartsen voor de geweldige fotografie van de schilderijen en tekeningen; Tom Jaspers van MuseumGoed voor het advies rondom de inrichting van de expositie met hergebruikte tentoonstellingsmaterialen; aan alle particuliere bruikleengevers voor het zo genereus uitlenen van werken die normaal een vast onderdeel zijn van hun persoonlijke interieur en leven. En uiteraard veel dank aan alle publieke, private en lutherse fondsen en hun medewerkers die dit bijzondere project mede mogelijk hebben gemaakt. We vermelden de fondsen in het colofon achterin dit boek. *Last but not least* wil ik 'fotograaf aller Nederlanders' Koos Breukel bedanken voor de scherpe blik waarmee hij voor het museum een aantal *lutheranen van nu* in beeld heeft gebracht, niet zozeer de elite zoals die bij Schwartze te zien is, maar juist de mensen die op de achtergrond de boel draaiende houden. De fotoserie staat niet in deze publicatie – daarvoor zult u echt even naar het Luther Museum moeten komen!

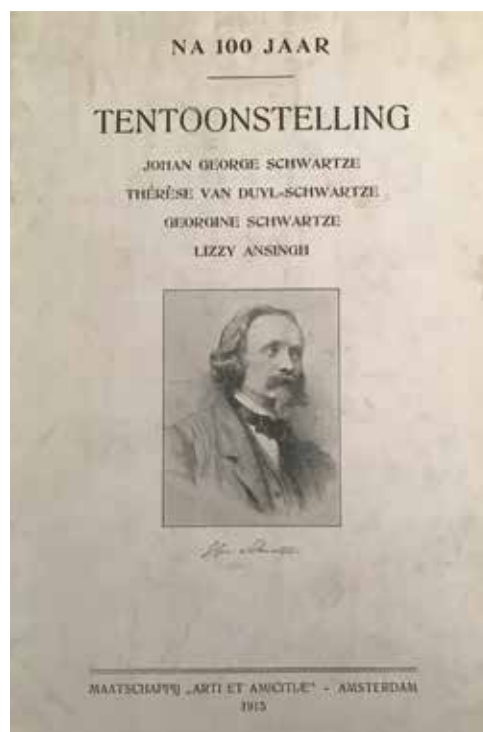
Steven van Teeseling
directeur Luther Museum Amsterdam

INLEIDING

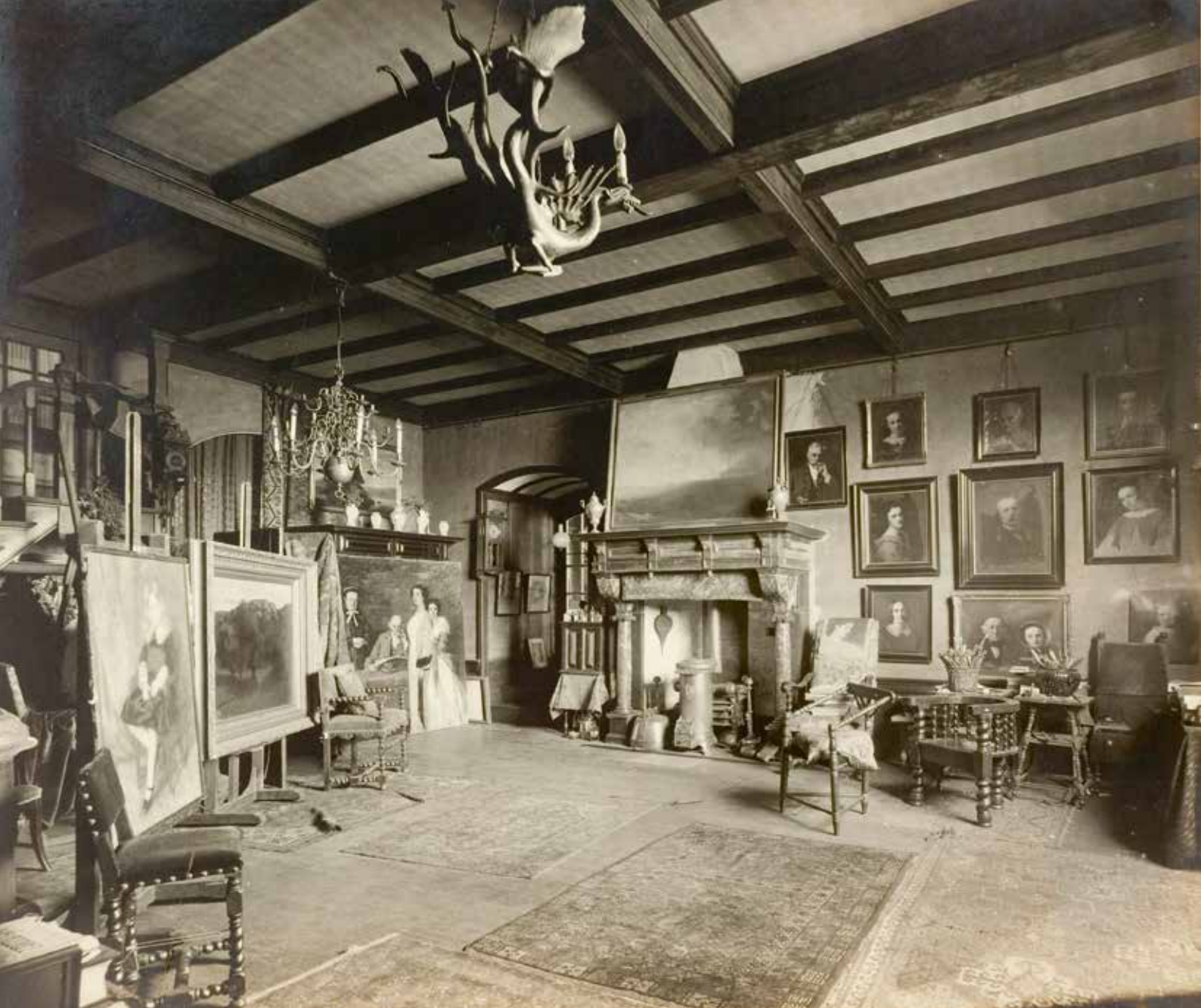
De kunstenaar Johann Georg Schwartz is binnen tien tot vijftien jaar na zijn dood in 1874 in de schaduw van zijn succesvolle dochter Thérèse komen te staan en in die schaduw is hij tot op de dag van vandaag gebleven. In de kunsthistorische literatuur van de afgelopen honderd jaar is er vrijwel geen andere aandacht voor hem dan als enigszins tirannieke leermeester van Thérèse. Dat imago kreeg zijn meest onbarmhartige vorm in het vonnis van Cora Hollema uit 2010: ‘Het beeld van een dictatoriale “tennisvader” doemde bij mij op.’¹

In zijn eigen tijd genoot de kunstenaar een duidelijk aanzien en na zijn dood greep zijn beroemd geworden dochter regelmatig de gelegenheid aan om in gesprekken met mensen die over haar wilden schrijven ook aan haar vader te herinneren. Het was ook Thérèse die zich samen met haar zuster Georgine Schwartz en haar nichtje Lizzy Ansingh heeft ingezet om ter gelegenheid van de 100ste geboortedag van hun vader en grootvader in 1914 door middel van een herdenkingsexpositie hernieuwde belangstelling voor hem op te wekken. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog leidde tot vertraging, maar de recensies van de uiteindelijk in 1915 gerealiseerde tentoonstelling laten zien dat het initiatief dat Thérèse had genomen enig succes had (afb. 2).² Dat werkte ook nog door in het door Wilhelm Martin geschreven gedenkboek *Thérèse Schwartz*, dat niet lang na haar dood verscheen.³ Het is duidelijk dat Martin de tentoonstelling van 1915 had gezien en bovendien veel van de in de familie gebleven werken kende dankzij zijn bezoeken aan huize Schwartz op de Prinsengracht in Amsterdam (afb. 3). Enkele jaren later, bij de in 1929 ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan van de kunstenaarsvereniging *Arti et Amicitiae* gehouden tentoonstelling over Nederlandse portretkunst, was er nog een laatste nagalm: er werden vier werken van de schilder geselecteerd, slechts één minder dan van zijn beroemde dochter.⁴ Daarna is de schilder vrijwel alleen nog besproken als repoussoir bij de bestudering van zijn dochter en is hij verder vrijwel vergeten.

Toch was Schwartz één van de beste portretschilders in Nederland in het derde kwart van de negentiende eeuw en was hij representatief voor de Nederlandse portretkunst na de generatie van de

afb. 2. Omslag tentoonstellingscatalogus 1915

afb. 3. Atelier van Thérèse Schwartz, ca 1915. RKD / Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag. Tegen de wand rechts hangen diverse werken van Johann Georg Schwartz, waaronder de afbeeldingen 1 en 5

Krusemans en de Pienemans. Hij deelt die positie met enkele andere kunstenaars die eveneens in vergetelheid zijn geraakt. Die vergetelheid geldt niet voor de iets jongere Jozef Israëls, die echter niet primair als portrettist beroemd geworden is en wiens bekendheid is gebaseerd op zijn verdere werk en niet op zijn portretten. Ook Schwartz heeft naast portretten andere voorstellingen geschilderd en hechte mogelijk meer aan zijn status als historie- en genreschilder dan aan zijn positie als portrettist. Zijn verdere werk is echter zeer verspreid geraakt, deels verloren en deels onvindbaar, zodat in dit overzicht een sterk accent ligt op zijn portretten.

Portretkunst in Nederland in de negentiende eeuw

Gedurende de achttiende eeuw was er een teruggang in de Nederlandse portretkunst, vooral wat betreft het officiële portret, waarin de nabloeiers van de zeventiende eeuw steeds minder eigen nieuwe impulsen lieten zien. In het tweede en derde kwart was er de opbloei van het zogenaamde babbelstuk, dat weliswaar een Engelse invloed verraadt, maar toch een eigen Hollandse ontwikkeling kent. Daarnaast was er echter een toenemende rol van buitenlandse kunstenaars die bij voorbeeld de portretkunst aan het hof domineerden.⁵

Omstreeks 1790 begon er een opwaartse spiraal dankzij enkele kunstenaars die de babbelstuk-traditie voortzetten en nieuw elan gaven, ook met individuele portretten van klein formaat, zoals Wybrand Hendriks en Adriaan de Lelie. Niet veel later kwamen daarnaast de werkzaamheden van kunstenaars die een voorbeeld zijn geweest voor de opbloei van een meer formele portretkunst, waarbij de Engelsman Charles Howard Hodges en de Fries Willem Bartel van der Kooi ongetwijfeld grondleggers zijn geweest, aangezien de iets oudere Johann Friedrich August Tischbein al voor 1795 het land weer had verlaten. Taco Scheltema speelt als leeftijdgenoot van Hodges en Van der Kooi een eigen rol, die wat minder navolging heeft gekregen.

Na hen volgde de eerste generatie negentiende-eeuwse portrettisten met Jan Willem Pieneman, die vanaf circa 1810 als portrettist tot bloei kwam, en de beide neven Kruseman, Cornelis en Jan Adam, die vanaf de jaren twintig een belangrijke rol gingen spelen. In de portretkunst van de periode vanaf 1815 en vooral in die aan het hof, waren Belgische kunstenaars door de bewuste protectie van Koning Willem I en door de Zuid-Nederlandse oriëntatie van zijn zoon, de latere Koning Willem II, nogal toonaangevend en concurrerend met, om niet te zeggen bevoorrecht boven de meesters van Noord-Nederlandse oorsprong.

De volgende generatie portrettisten bestaat uit de groep die werd geboren in de periode tussen circa 1810 en 1825. Het zijn kunstenaars die deels nog in het tweede kwart van de eeuw tot bloei kwamen en vooral van belang waren in het derde kwart. Van hen was Nicolaas Pieneman één van de oudsten, maar doordat hij al in 1860 overleed valt het einde van zijn werkzaamheden al kort na de dood van zijn vader en van de neven Kruseman. Ook enkele andere toonaangevende portretschilders van deze generatie zoals Johann Georg Schwartze en Jacob Spoel, zijn niet zeer oud geworden, waardoor hun werkzaamheden al voor het einde van het derde kwart van de negentiende eeuw tot stilstand kwamen. Twee kunstenaars van deze generatie die nog wel in het vierde kwart van de eeuw doorwerkten waren Jozef Israëls, die echter de portretkunst min of meer als nevenwerkzaamheid beoefende, en Johan Hendrik Neuman, die bijzonder veelbelovend begon maar al vanaf het midden van de eeuw steeds vaker gevoelloos ging werken. Het feit dat Neuman tot de opkomst van de na 1850 geboren nieuwe generatie portrettisten een overheersende positie op de portretmarkt had, heeft veel bijgedragen aan de kritiek op de Nederlandse portretkunst van de negentiende eeuw.

De opbloei van de jongere generatie wordt gekenmerkt door de werkzaamheden van kunstenaars als Thérèse Schwartze en Jan Veth met daarnaast iets minder bekend geworden meesters als Hendrik Haverman en de op vrij jonge leeftijd gestorven Pieter de Josselin de Jong. Opvallend is in het vierde kwart van de

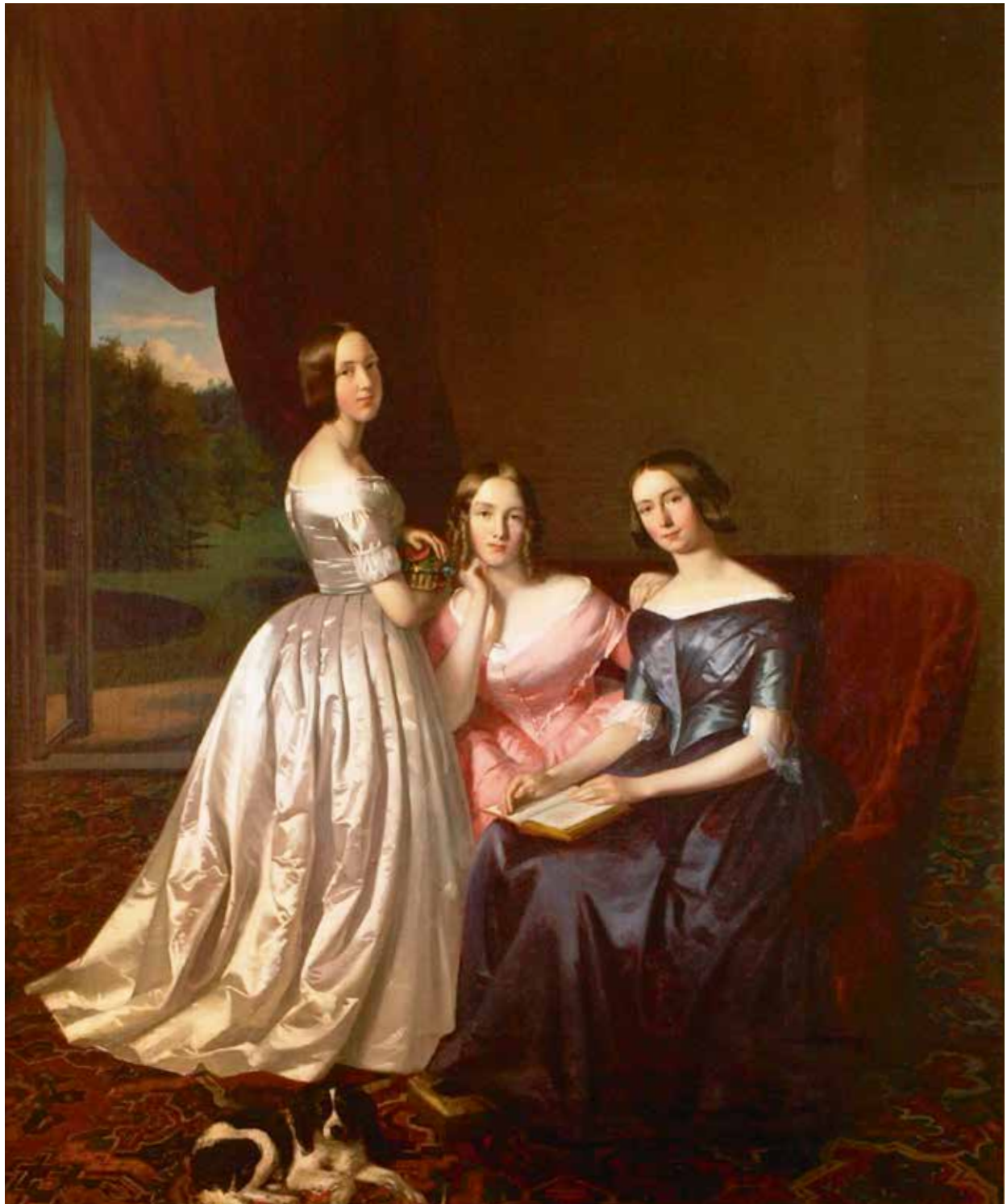
onderstreept door het feit dat het schilderij de jonge kunstcriticus en dichter Joseph Alberdingk Thijm (1820-1889) inspireerde tot een Franstalig gedicht dat begint met de woorden ‘Pinceau mystérieux d’un maître sans renom’.²⁶

Vanaf 1846, het jaar van zijn huwelijk, kunnen we Schwartzes ontwikkeling redelijk volgen aan de hand van gedateerde werken. Tot de allereerste behoort het kleine portret van de tienjarige Aernoud David Willink (1836-1847), die als leerling van het internaat Noorthey in Veur op 6 februari 1847 overleed als slachtoffer van de toen heersende mazelen-epidemie.²⁷ Het schilderijtje is duidelijk gedateerd 1846, maar wanneer men kijkt naar de weinig persoonlijke, nogal geïdealiseerde weergave, rijst het vermoeden dat het jaartal betrekking heeft op een voorbeeld uit dat jaar en dat Schwartzes schilderij pas in 1847 na het overlijden van de jongen als postume beeltenis geschilderd is.²⁸ Hoe het ook zij, dit portret kan nauwelijks beschouwd worden als een graadmeter voor Schwartzes kunnen aan het begin van zijn loopbaan. Een ander schilderij, dat eveneens 1846 is gedateerd, geeft daarentegen wel een belangrijk bewijs van zijn kwaliteiten.

Portret van de gezusters Voombergh

De belangrijkste vroege opdracht die Johann Georg Schwartze in de eerste jaren na zijn vestiging in Amsterdam kreeg was het groepsportret van de drie zusters Voombergh, dat hij in 1846 schilderde (afb. 11).²⁹ Voorgesteld zijn de dochters van de zeer vermogende Amsterdamse bankier Albert Voombergh (1793-1851). De opdracht werd niet verstrekt door Voombergh zelf maar door zijn vrouw Jkvr. Agnes Henriëtte van Loon (1800-1879), die het liet maken als geschenk voor haar man ter gelegenheid van hun 25-jarig huwelijksjubileum, dat op 25 juli 1846 werd gevierd. De drie zusjes zijn weergegeven in de salon van het huis Hoog Beek & Royen in Zeist, dat in 1825 door hun vader was gekocht en na Voomberghs dood in diverse delen werd gesplitst. Hoog-Beek & Royen kwam later aan de oudste dochter Constance (1827-1905), die trouwde met haar volle neef Jhr. Jan Willem van Loon. Op het oorspronkelijke landgoed werd ook huize Pavia gebouwd, waar de tweede dochter Anna (1828-1913) met haar man Christiaan ridder Pauw van Wieldrecht ging wonen. De derde dochter Henriëtte (1830-1908) woonde later met haar man Charles Labouchere dicht in de buurt, want zij bewoonden het Slot Zeist.³⁰

Twee zusters zitten op een sofa, rechts de negentienjarige Constance, die haar beide handen laat rusten op een op schoot liggend geopend boek, naast haar de zestienjarige Henriette, die haar rechterhand tegen haar hals houdt en de linkerhand laat rusten op de schouder van haar oudere zuster. Links staat de zeventienjarige Anna, die *en profil* is afgebeeld, maar het hoofd heeft toegewend naar de beschouwer. Op de achtergrond zien we een gordijn en een openstaande deur, die een blik gunt op een tuin. Het schilderij valt op door mooie kleurtegenstellingen in de japonnen van de zusters en onderscheidt zich daarmee van het in kleurgebruik sobere portret van de verloofde van de schilder, waarmee hij in 1844 doorbrak. In de wijze van uitbeelden van de jonge vrouwen is er echter een sterke verwantschap met dat werk, waarin ondanks het gebruik van kleur en de toevoeging van een doorkijk op een tuin de eenvoud overheerst.

afb. 11. *De drie zusters Voomborgh*, 1846. Doek, 127 x 107 cm. Gesigneerd en gedateerd. Stichting Familiebezit Labouchere

afb. 19. *Maria van Vollenhoven*, 1856. Doek, 110 x 90 cm. Gesigneerd en gedateerd. Amsterdam Museum, Amsterdam

waarbij Schwartz een foto of een prent als voorbeeld gebruikte, ging het doorgaans om portretten van reeds overleden personen, zoals dat uit 1867 van de al drie jaar eerder overleden Leidse hoogleraar Joannes Matthias Schrant.⁴⁴ Bij het portret van Rive, die pas in 1861 overleed, is het echter waarschijnlijk dat de voorgestelde de reis naar Amsterdam niet meer kon maken en de kunstenaar gezien zijn verdere werkzaamheden niet in de gelegenheid was om de opdracht in Lochem uit te voeren.⁴⁵

In 1854 vereeuwigde Schwartz de dichter en historicus Isaac da Costa (1798-1860) en, net voor haar overlijden, diens 19-jarige dochter Hanna (1835-1854), die op haar ziekbed werd geportretteerd.⁴⁶ In 1856 ontstond het charmante kinderportret van de vierjarige Maria Wilhelmina van Vollenhoven (1852-1925), het enige kind van mr. Jan Messchert van Vollenhoven, toen lid van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland en eerder wethouder en later burgemeester van Amsterdam, en zijn echtgenote Margaretha Catharina van Lennep, dame du palais van Koningin Sophie (afb. 19). Maria Wilhelmina huwde pas in 1905 met de Zeeuwse landeconoom Jan Roeland Tak. Haar ouders waren, vermoedelijk omstreeks hun huwelijk in 1850, in pastel vereeuwigd door Heinrich Siebert, die zo vaak in dezelfde families werkte als Schwartz.⁴⁷ Het kind is afgebeeld in een tuin, ontspannen zittend op een houten bank en gekleed in een wit jurkje. Naast de bank ligt een enorme hoed. Dit portret maakt duidelijk dat Schwartz een bijzonder talent had voor het portretteren van kinderen en blijkbaar goed in staat was om zijn jeugdige modellen op hun gemak te stellen.

Nog niet geïdentificeerd is de vrouw die in 1856 zittend werd afgebeeld met op haar schoot een opengeslagen boek met een tekening van een landschap (afb.

afb. 20. *Onbekende vrouw*, 1856. Doek, 63 x 54 cm. Gesigneerd en gedateerd. Luther Museum, Amsterdam

20). Het sluit daardoor aan bij de wat genre-achtige afbeeldingen van het echtpaar Deutz van Assendelft en van Abraham Willet, maar vertoont een egale achtergrond zonder interieurelementen. Het schilderij, waarvan de verblijfplaats al sinds enige tientallen jaren onbekend was, werd in 2024 tijdens de voorbereidingen voor deze publicatie door het Luther Museum verworven.⁴⁸

COLOFON

Dit boek verschijnt ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in Luther Museum Amsterdam, van 17 oktober 2024 t/m 19 januari 2025.

UITGAVE

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.

Luther Museum en
Stichting Lutherse Uitgeverij
& Boekhandel
info@luthermuseum.nl
www.luthermuseum.nl

TEKST

Rudi Ekkart en Claire van den Donk
(DOEK ART)

REDACTIE

Gerard Saurwalt
Steven van Teeseling

VORMGEVING

A10Design, Albertine Dijkema

BEELD

Tom Haartsen
afb. 8, 24, 25, 27 t/m 43, 50 t/m 54

Ingeborg de Jongh
afb. 20

Bert Muller
afb. 58, 60, 61

RKD / Nederlands Instituut voor
Kunstgeschiedenis
afb. 14, 16, 21, 22, 23, 46, 47

Venduhuis Auctioneers, The Hague
afb. 17

De overige afbeeldingen zijn afkomstig van de in de betreffende bijschriften vermelde collecties.

De afbeeldingen op pagina's 2 en 70-71 zijn uitvergrotingen uit de afbeeldingen 59 en 39.

© 2024 WBOOKS Zwolle / Luther Museum
Amsterdam / de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2024.

ISBN 978 94 625 8659 8
NUR 646

De schilder Johann Georg Schwartze (1814-1874) was in het derde kwart van de negentiende eeuw een succesvolle schilder van portretten en historiestukken. Hij werd geboren in Amsterdam als zoon van een Duitse vader, die in 1819 met zijn gezin naar de Verenigde Staten emigreerde. In 1838 keerde de zoon terug naar Europa om in Düsseldorf een schildersopleiding te volgen. Na afronding van zijn studie vestigde hij zich in 1843 in zijn geboortestad, waar hij vele opdrachten voor portretten ontving. Tot zijn dood bleef hij werkzaam in Amsterdam.

Na zijn overlijden raakte Johann Georg Schwartze steeds meer in de schaduw van zijn succesvolle dochter Thérèse Schwartze (1851-1918), die door hem was opgeleid om als kunstenaar de kost te kunnen verdienen. Daarmee werd zij de eerste vrouwelijke kunstenaar in Nederland met een grote carrière en een internationale uitstraling. Haar roem overvleugelde de belangstelling voor het werk van haar vader en tegenwoordig wordt zijn naam vrijwel alleen nog genoemd als leermeester van zijn dochter. Bestudering van zijn leven en werk maakt duidelijk dat hij veel meer aandacht verdient. Die hernieuwde aandacht voor de vader leidt ook tot nieuwe inzichten in de vroege loopbaan van de dochter.

